Ormos Mária

Nemzettudat, nacionalizmus, rasszizmus

Nemzetek voltak már akkoriban is, amikor nem, vagy más értelemben használták a „natio” szót. Valamiképpen az egyneműséget fejezte ki, és benne rejlett, hogy a szóban lévő közösség érdekei azonosak, valamint, hogy olyan nyelvet használnak, amelynek segítségévvel megértik egymást. Ez az érdekközösség sosem volt „ártatlan”. Kísérte az idegentől való félelem, a bunkósbot, a kard, a pogrom, a gyilkosság. Az ösztönös azonosság (identitás) megélése tudatossá történelmileg vált.

A történészek jókora része az utóbbi folyamatot szerette és részben ma is szereti a kapitalizmus kifejlődésével összekötni, és a nemzettudat kialakulását ennek tulajdonítani. A valóságban azonban kifejlett nemzettudattal találkozni ezt jóval megelőzően is olyan esetekben, amikor egy nemzetet a megszálló hatalom demográfiai pusztulással fenyegeti, mint például a magyarokat, a horvátokat, a szerbeket a több évszázados török uralom, vagy amikor a súlyos vereséget követő feldarabolás kelti hasonló veszélynek az érzetét. Ez a hangulat megjelent – többek között – német földön, Itáliában, a lengyelek lakta három övezetben, és erősítette a magyar összetartást is a kétségbeesés jegyében. Mi több, a tőkés fejlődésnek még ahhoz a nemzeti „ébredéshez” is kevés köze volt, amely a 19. század derekán a Balkánon mutatkozott, mivel szerb, horvát, bulgár, görög vagy román kapitalizmusról még vajmi kevéssé lehetett beszélni.

Kétségtelen viszont, hogy a tőke érdekei a fejlettebb területeken a 19. században nagymértékben kötődtek a nemzeti piacok megszervezéséhez, és ha a határokat túlhaladták, úgy megkövetelték a külbirtokok és piacok állami védelmét. E folyamat megnövelte a hajlamot a nemzettudat kifejlesztésére, és ezt az igényt az államok minden rendelkezésükre álló eszközzel kielégítették. Az eszközök körébe tatozott az iskola, a sajtó, a kultúra, a történelem értelmezése. A folyamat gyorsan átváltott viszont egy új, immár veszedelmesebb fázisba. Jele volt ennek a francia kontinentális birodalmi gondolat színre lépése, majd az államiságért fellépő kisnemzeti illuzionizmus. A szabadságukért és függetlenségükért, vagy egységük megteremtéséért síkra szálló politikai csoportok már az 1848-as forradalmak idején Nagy-Németországot, Nagy-Lengyelországot, Nagy-Romániát, Nagy-Szerbiát stb. vizionáltak, tekintet nélkül a de facto etnikai viszonyokra, miközben a magyar politikai gárda sem tudott másra gondolni, mint Nagy-Magyarország térképére, szintén függetlenül a tényleges etnikai helyzettől.

Már ez a felsorolás is jelzi, hogy nemzettudat, és a nyomában kifejlődő erőszakos nemzettudat, amit a magyarok nacionalizmusnak neveznek, eleve többféle lehetett. A 19. század végén és a 20. század elején azonban mindegyik nagy politikai áramlat kifejezetten nacionalistává vált. A brit liberálisok elfogadták a birodalmi, másként imperialista politikát, a német liberálisok többsége felvette a Nemzeti Liberális

elnevezést, a francia radikálisok a birodalom további építéséről lemondva a Németországgal szembeni reváns gondolatának szentelték magukat.

A konzervatív áramlat különös metamorfózison ment át. A 19. század első felében a nemzeti szabadságért folytatott megmozdulást az elítélendő lázongás kategóriájába sorolta, a második felében a nacionalista célok élharcosává vált, a század vége felé a konzervatívok egy része radikalizálódott, és felvette a nemzeti érdekvédelem repertoárjába az idegengyűlöletet, a kirekesztést, az idegenek eltávolításának gondolatát, a rasszizmust. Ez a radikális nacionalizmus számos európai országban terjedni kezdett. Ugyanebben az időben az európai államok, a hivatalosan elfogadott szabadkereskedelem elve ellenére gyakorlatilag vámvédelemre rendezkedtek be, és mindent megtettek saját gazdasági fejlődésük előmozdítása érdekében, amely politika hamarosan fegyverkezésbe, majd háborúba torkollott. A liberálisok, mint utaltam rá, megoszlottak ebben a kérdésben, csakúgy, mint a demokrata pártok, a francia köztársasági párt a birodalmi, vagy reváns politika közül az utóbbi mellé állt.

A 20. század elején már a szocialista/szociáldemokrata pártok is elfogadták a nemzeti szempontot. A szocialisták között volt, aki a nemzeti egység jegyében a munkásosztály integrálását látta a legfontosabb célnak, mások hajlottak rá, hogy elfogadják a nemzeti törekvéseket, vagy akár a hódításra irányuló állami szempontokat is. Miután évtizedeken keresztül hangsúlyozták internacionalista meggyőződésüket, 1914-ben – néhány kivétellel – megszavazták a hadihiteleket. Ezt a gesztust több országban megbánták később, különösen akkor, ha a háború vereséggel végződött, vagy a győzelem nem hozott magával semmiféle érdemi javulást se a munkásság, se az ország helyzetében. A pártok az első világháború végén és azt követően nem csak a szerint osztódtak táborokra, hogy milyen álláspontot foglaltak el a forradalom/reform dilemmájában, de a szerint is, hogy nemzeti vonatkozásban milyen nézeteket vallottak. Egyes pártok, illetve azokon belüli áramlatok minden vita nélkül fogadták államuk területi gyarapodását akkor is, ha az nagyszámú idegen etnikumot zárt magába, mások a korábbi status quot védelmezték, és akadtak olyanok is, amelyek etnikai elvi alapra helyezkedtek.

Az MSZDP 1918/1919-ben sajátos helyzetbe jutott. A Párizsban kialkudott békeszerződéseket nem csak Lenin nevezte „rabló békéknek”, de ugyanígy vélekedett a Magyarországgal szemben végrehajtott katonai akciókról, illetve területi tervekről Károlyi Mihály, továbbá a népköztársasági kormány legtöbb tagja, majd a Tanácsköztársaság számos vezető személyisége. Valójában az a szociáldemokrata–kommunista koalíció, amely létrehozta a Tanácsköztársaságot, azért alakulhatott meg, mert mindkét fél az orosz Vörös Hadseregtől várt támogatást, és a közvetítésre Kun Béla személye mutatkozott megfelelőnek. Kétségtelen, hogy a Károlyi-kormánynak nem volt etnikai megoldása, az viszont kérdéses, hogy a Tanácsköztársaságnak volt-e. Megállapítható, hogy az északi sikeres hadjárat során a magyar erők megálltak egy képzeletbeli, de elég világosan megrajzolható etnikai vonalon (amelyet utóbb feladtak), de az eddigi ismeretek szerint Erdélyre nézve nem volt elképzelés sem. Egyesek hangsúlyozták, hogy a Székely földet minden áron meg kell védelmezni, de ennek hogyanját nem tudták megjelölni. A Tanácsköztársaság de facto nemzeti politikát folytatott, de ennek tartalmát nem tudta világosan megfogalmazni. Jellemzőnek lehet egyébként tartani, hogy a magyar Nemzetgyűlésben 1926-ig

egyetlen olyan felszólalás hangzott el, amely kriminalizálta a Tanácsköztársaság külpolitikáját. Jellemző az is, hogy a Vörös Hadseregben szerepet vállalt tisztek közül mindössze egyet büntettek meg utólag (Stromfeld Aurélt), míg a többieket átvette a nemzeti hadsereg, amelynek a kereteiben szép karriert csináltak.

Visszatérve az európai fejleményekre, megállapítható, hogy a nacionalizmus korai virágzása még mérsékeltnek mondható ahhoz a burjánzáshoz képest, amely a két világháború között elöntötte a kontinens nagy részét. Ezt táplálták a sérelmek, illetve a félelem a sérelmet szenvedett országok revánsától. A háború idején kifejlesztett nagyszabású propagandagépezeteket nem szerelték le, és azok öntötték a szidalmakat és a rágalmakat minden olyan kormányra és népre, amelyet valamiben bűnösnek akartak feltűntetni. Mindent felülmúlt azután 1933-tól kezdve a német nemzetiszocializmus, amely politikai eszközzé tette a gyűlöletet és a gyűlölet-keltést, hogy végül a gyűlölet első számú tárgyait – zsidókat, cigányokat, szlávokat, ázsiaiaknak nevezett népekhez tartozó embereket – tömegesen meggyilkoljon.

A két világháború közötti eszeveszett nacionalista hullám Magyarországot sem kerülte el. Számos nacionalista áramlat alakult ki, de valamennyit a békeszerződés revíziójára irányuló törekvés jellemezte. A fő különbségek abból adódtak, hogy egy-egy áramlat, illetve a kormány milyen méretű revíziót tűzött ki célként. A propagandában a „mindent vissza” jelszó lett az uralkodó, tényszerűen azonban a totális revízióban csak a szélsőjobboldal legelvakultabb képviselői bíztak, mivel még ebben a táborban is akadtak józanabbul gondolkodók, akik tisztában voltak vele, hogy a teljes revízió lehetetlen. Ami a miniszterelnököket illette, ezt mindegyikük tudta. Bethlen István miniszterelnöksége idején, 1928-ban a külügyminisztérium kidolgozta az úgynevezett „optimális revízió” tételét, amin azt értették, hogy a revíziót úgy kell majd egyszer megvalósítani, ahogyan a kialakuló nemzetközi viszonyok megengedik annak optimumát. Erre az elvre a Rothmere Lord által meghirdetett etnikai elvvel szemben volt a kormánynak szüksége. Ez egyúttal jelezte, hogy már Bethlen István sem tartotta érdekeltnek az országot az etnikai megoldásban. A kormánypolitika végül mégis abban összegződött, hogy azt a revíziót ünnepelte, amit először valóban egy nemzetközi grémium (a müncheni konferencia) tett elvileg lehetővé, majd további három alkalommal vagy a német-olasz kettős, vagy egyedül a német kormány engedélyezett. Az utóbbiaknak a nemzetközi jóváhagyáson alapuló „optimumhoz” azonban egyáltalán nem volt köze, az etnikai elvnek pedig szintén nem feleltek meg. Kárpát-Ukrajnában a magyarok kisebbséget alkottak, Észak-Erdélyben jelentős román szigetek maradtak és a Délvidék visszacsatolt részén is sok nem-magyar lakó élt. Jóllehet a revíziós eredményeket – elsősorban az északit és az erdélyit – nagy tömegek ünnepelték az országban, változatlanul voltak erők, amelyek a nemzeti célt továbbra is az etnikai revízióban jelölték meg.

A második világháború befejezését követően Európában az ordas eszméknek egyelőre nem maradt hely. A háborúval kapcsolatban elfogadott nemzetközi normák megsértőit és az emberellenes bűnök elkövetőit bíróságok elé állították, a náci és fasiszta típusú pártokat betiltották, szimbólumaik megjelenítését büntetéssel sújtották. A politikai tabellán kizárólag olyan pártok és áramlatok maradtak, amelyek képviselői részt vettek az ellenállásban vagy legalább náci- és németellenes magatartásról tettek bizonyságot. A demokrácia eszméje ebben az időben minden korábbinál fényesebben ragyogott.

Ez azonban nem jelentette a nemzeti gondolat és a nemzeti érdek megjelenítésére irányuló szándék általános elhalását. Volt eset, amikor nemzeti politikára egyáltalán nem nyílt mód, mint például a négy megszállási zónára osztott Németország vagy Ausztria esetében, másutt azonban próbálkoztak a nemzeti célok védelmével. Ez több esetben a status quo ante helyreállítását jelentette, amiben a győztes szövetségesek megelőzően meg is egyeztek. Mégis volt néhány állam, amely területének, és befolyási övezetének kiterjesztéséért síkra szállt. Ebben a Szovjetunió nagy sikert ért el, de a francia politikai elit nagy része is kísérletezett azzal, hogy a németekkel szemben elérje mindazt, amit az első világháborút követően nem sikerült elérnie, és rátehesse a kezét a német nagyipar szívére, a jugoszláv állam pedig kisebb részben Ausztria, nagyrészt Olaszország rovására akart pótlólagos területi kedvezményekben részesülni.

A magyar koalíciós kormánynak ebben a szituációban sok reménye nem lehetett azt illetően, hogy javítani tud az ország területi állományán. Ennek ellenére kísérletet tett az etnikai elv alapján némi határmódosítás elérésére. A népes kormánydelegáció azonban, amelyben kisgazda, szociáldemokrata és kommunista vezetők vettek részt, 1946-ban már nem kapott biztatást sem Washingtonban, sem Londonban és Moszkvában sem. Végül is bele kellett törődni, hogy a hatalmak a trianoni békeszerződést megismétlik, és mintegy megpecsételik azt az 1947. februárban aláírt párizsi békével. Ez az aktus hosszú időre véget vetett a nemzeti vitáknak, és hamarosan vége lett a nemzeti célok, érdekek, sőt a nemzeti eszme megjelenítésének is.

Egyre világosabbá, sőt egyértelművé vált, hogy a szovjet befolyási övezetben, amely egybeesett azzal a kelet- és közép-európai területtel, amelyet a Vörös Hadsereg szállt meg, kizárólag a szovjet dominancia érvényesülhet, amellyel szemben nincs helye semmiféle önálló nemzeti szervezkedésnek vagy elképzelésnek. Ennek a legvilágosabb jele abban állt, hogy Moszkva – némi habozás után – határozottan leállította a különféle föderációra irányuló terveket. A szovjet hatalmi érdek azt diktálta, hogy befolyási övezetében a nemzeti alapú viták megszűnjenek, de az olyan összefogásoknak se legyen helyük, amelyek korlátozhatnák a Szovjetunió uralmi helyzetét. Másfelől azonban, hasonlóan saját birodalmi koncepciójához, Moszkva helyet adott a nemzeti kulturális értékek ápolásának, természetesen egy, a koncepciójának megfelelő szellemben. A szovjet övezetet az jellemezte, hogy megszűntek a rágalmak és acsarkodások az egyes országok között, kivéve Jugoszláviát, amelyet a szovjet karmester utasítása szerint 1949 és 1956 között csak szidalmazni lehetett. Egyébként csend volt. Lehetett ápolni – módjával – a nemzeti táncot, zenét, képzőművészetet, irodalmat, de nem volt szabad szóvá tenni semminemű nemzeti sérelmet, amelyet egy ország elszenvedett, illetve kisebbségi alattvalóival szemben elkövetett. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy Magyarországon nem lehetett beszélni a trianoni békeszerződésről.

Ez a politika többek között azt is eredményezte, hogy a történelmet gyökeresen eltérő paraméterek mentén lehetett előadni az egyes országokban, amelyek egy részének a történelme a valóságban évszázadokon át közös történet volt. A közös és közösen értelmezett pontokat egyébként máig sem sikerült a történészeknek megtalálniuk. Ugyanakkor a történelemben végrehajtott szelektálás következtében az egyes nemzeti történetekben gyökeres hamisítás történt már az által is, hogy egyes vonulatok teljesen kimaradtak, illetve egyes szereplőket csak szitokszóval lehetett illetni, míg

mások romantikus elemekkel feldíszített, valós alakjuknak és szerepüknek távolról sem megfelelő köntösben jelentek meg. Rákóczi hősi alakja mellett egyáltalán nem jelent meg a kompromisszumot elérő Károlyi Sándor, Kossuth elhalványította mind Széchenyit, mind Deák Ferencet, nem vagy alig esett szó Baross Gáborról, Széll Kálmánról vagy Eötvös Józsefről, a Tanácsköztársaság egyetlen hősévé Rákosi Mátyás vált, és Bethlen Istvánról még az 1970-es években is le kellett volna írni, hogy „fasiszta" volt. A történelem meghamisítása mellett zajlott a nemzeti irodalom szelektív megjelenítése és félreértelmezése is.

Mindez messzemenően megterhelte, mi több, megfertőzte a nemzeti tudatot Magyarországon is, másutt is. Hasonló szellemi, erkölcsi károkat okozott, hogy a magyar mini-diktatúra hosszú évtizedekig egyetlen szót sem mert szólni azoknak a szomszédos országokban élő magyaroknak az érdekében, akiket különböző időpontokban és változó mértékben sérelmek értek. A csehszlovák államban a német és a magyar kisebbséget kollektív elítélés sújtotta, aminek a jegyében a németeket kitelepítették, és legszívesebben ugyanígy jártak volna el az egész magyar lakossággal szemben is, de ezt már csak viszonylag kis részben tudták megvalósítani, mert hiányzott hozzá a nemzetközi felhatalmazás. A másutt eredetileg érvényesített önkormányzati jogok beszűkültek, és főként Romániában Ceausescu idején, Jugoszláviában Tito halála után kerültek a magyarok méltatlan helyzetbe. Kádár János egy-két alkalommal megengedte ugyan magának, hogy óvatosan kifejezésre juttassa nem-tetszését, de eredményt a duzzogással nem ért el. Mindez a lényeget tekintve szovjet analógiára történt. Lehet énekelni, táncolni, de közigazgatási vagy pláne politikai autonómiáról még beszélni is büntetendő.

Mindebben kizárólag az állampártoknak volt szerepe, mivel minden más pártot felszámoltak. Mintegy negyven éven keresztül nem került és nem is kerülhetett sor a nemzeti kérdések tisztázására, az őszinte beszédre sem az elszenvedett sérelmek, sem az elkövetett hibák, bűnök vonatkozásában. Így jutottunk el a rendszerváltozás kezdetéig, amikor az újraalakult és részben újonnan létrejött pártok mindenütt a problémák özönével találták szemben magukat. Közöttük volt a lappangó nemzeti problematika is. Tisztázott, végig gondolt elveken alapuló válasza a kérdésre egyetlen pártnak sem volt. Mi több, kontinuitással sem rendelkeztek, mivel elődeiket 1949-ben nyomtalanul eltűntették. Ezt követően elméleti munka csak szórványosan folyt, amely elsősorban közgazdasági és államjogi kérdésekre irányult. A nemzeti problematika itt-ott megjelent ugyan az illegális sajtótermékekben, de koherens álláspont ott sem alakult ki. A pártok politizálása a hatalmi szempontok mellett pragmatikus célokra irányult, és ez folytatódott mintegy 20 évig, olykor szerencsésen, máskor épp ellenkezőleg, de elméleti munka továbbra sem folyt. Születtek programok, de ezek döntően szintén a pragmatizmus jegyében fogalmazódtak, és nem ritkán kizárólag választási célokat szolgáltak. Az elmulasztott, tisztázásra váró kérdések egyike éppen a nemzethez való viszony kérdése volt. A megelőző több évtizedes elfojtás, majd a két évtizedes tétovázás súlyosan megbosszulta magát: a nemzeti tudat tisztázódás helyett összezavarodott.

A hosszú csend Európa többi részében is bekövetkezett a háború után, mivel a nacionalizmus súlyos következményeit az egész kontinens kipróbálta. Egy idő múltán eltemették az évszázados konfliktusokat is, és a háború a megbékélésnek,

megegyezésnek, szövetkezésnek adott helyet. Mindazonáltal előbb vagy utóbb az is láthatóvá vált, hogy nemzeti szempontból Nyugat-Európában sincsenek teljesen rendben a dolgok. Olyan nemzetek vagy nemzettöredékek emelték fel a hangjukat jogokat követelve, amelyeknek nagy részéről a világ évszázadokon át még csak nem is tudott, vagy ha hallott is, létüket nem tekintette fontosnak. Az ír kérdés régóta ismert volt, de teljes meglepetéssel szolgált, hogy egyszer csak felléptek jogkövetelményekkel skótok, walesiek, baszkok, katalánok, bretonok, korzikaiak. A követelések új hulláma indult el akkor, amikor kiderült, hogy az egykori nemzetállamok nagy része a volt gyarmatokról és máshonnan betelepült népcsoportok miatt többé nem egynemű nemzetállam, sőt, ezek a népcsoportok maguk is jogkövetelményekkel állnak elő.

A nemzettudat szempontjából két fő áramlat figyelhető meg a történelemben. A „vezér", a birodalom vagy a modern állam különféle etnikumú alkotó elemei, illetve polgárai vagy az erőszaknak, az önkénynek engedelmeskedve „felejtik el" különállóságukat, vagy akkor, illetve addig, amíg az egység sikeres, és ezért érdemes hozzá tartozni. Valamikor a nagy hódítók által összeszervezett hatalmas és számos népességből verbuvált hadsereg ereje elpárolgott, mihelyt a meghódított érték erodálódott vagy egyenesen eltűnt. A nagy birodalmak alkotó elemei is önállósultak, mihelyt a birodalom megbukott. (Természetesen nem támadhattak fel olyan etnikumok, amelyeket az erősebb fél időközben felmorzsolt.) Nyilvánvaló, hogy e folyamatban nagy szerepe volt a sikernek, amellyel javadalom, préda, pozíció stb. járt együtt. Mutatis mutandis, nagyjából azt lehet mondani, hogy a gyarmatosító hatalmak esetében is valami hasonló történt. Amíg a brit, a spanyol vagy a francia személyi okmányok előjogokat biztosítottak a földkerekség jókora részén, és az állam polgárai szépen gyarapodtak, egy skót, katalán vagy baszk személyiségnek nemigen jutott az eszébe, hogy ő tulajdonképpen nem angol és nem is spanyol. Mihelyt azonban az előnyök eltűntek, feltámadt – olykor több évszázados szunnyadás után – a nemzeti tudata, önérzete, és megfogalmazta követeléseit is. Még a Habsburgok nagy birodalma is bírta volna a belső ellentéteket egy ideig, ha nem mérnek rá súlyos vereséget.

A másik formula esetében, akkor, amikor az önkény tartja vissza az államot alkotó kisebb nagyobb nemzeteket és nemzettöredékeket identitásuk megfogalmazásától, a korlát azonnal összedől, mihelyt megrendül a központi hatalom. A közelmúltban kiváló példa volt e folyamatra a Szovjetunió esete.

Súlyosbította a helyzetet, hogy míg európai méretekben zajlott az egység megteremtése, másfelől azonban a jólét növekedésének megtorpanását és a gazdasági nehézségek megjelenését az egész kontinensen olyan nacionalista, rasszista jelenségek kezdték kísérni, amelyekről joggal azt lehetett hinni néhány évtizeden keresztül, hogy örökre elhaltak. A nyugat-európai szélsőjobboldali hatások fermentálóan hatottak a szovjet hatalmi zónából kikerülő valamennyi országban, miközben autochton nacionalizmusuk feléledésére számos további okból is talajt találtak. Az európai egység a gazdasági szférában szerencsére kitart, és ez ígéretes a magas politikára nézve is a meghatározó országokban, de mind több jele van, hogy egész Európában erősödik a nacionalizmus, és helyet kapnak a rasszista csoportok és eszmék. Markáns formában megfigyelhető ez Közép-Európában, a Baltikumban, a Balkánon, és kiváltképpen Magyarországra.

A fiktív történeti elemeket hangoztató, a Horthy korszak szélsőjobboldali áramlataira támaszkodó, vagy egyenesen a nyilas ideológiát és szimbólum-rendszert felhasználó, faji alapokra helyezkedő cigány- és zsidóellenes harci csoportok, valamint a Köztársaság ellen fellépő vegyes erők azt a felfogást képviselik, hogy a kártékony „fajiság" ellen fellépve egyúttal a nemzetidegen baloldali és liberális áramlatok, pártok, csoportok és személyek ellen lépnek fel, és hogy ezt a szóban lévők nemzetáruló pozíciója indokolja. Más és más történeti utalásokkal, de a lényeget tekintve hasonló érvrendszerrel dolgozik a kontinensen minden újnáci vagy újfasiszta csoport, és természetesen abban is megegyeznek, hogy tagadják rasszista voltukat és valódi hivatkozási pontjaik eredetét. Egyelőre nincsenek sokan, de a világszerte fennálló és nem szűnő súlyos nehézségek kedveznek nekik, mint ahogyan a nagy bajok mindig is kedveztek a különféle szélsőségeknek. Ezért vélhetően nem elegendő az ilyen csoportok és nézetek elítélése, vagy akár büntetése, de arra is múlhatatlanul szükség van, hogy az állam, az értelmiség és a társadalom demokrata többsége világosan megjelenítse álláspontját a nemzeti közösséggel, továbbá a saját területén élő kisebbségekkel és a határain kívül rekedt nemzettöredékekkel kapcsolatban.

Elhangzott a *90 éves a marcia su Roma* címmel a Politikatörténeti Intézet által rendezett tudományos konferencia bevezető előadásaként (2012. november 13.).